

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№46
(18931)

2017 чылдың
апрель 25
вторник

Хүннүн үнери — 05:00
Ажары — 19:56
Хүн дурту — 14:56

Садар өртөө хостуг 12+

Эгунгу
дүрүлгөдө:

Эй-ниитиниң
иннаашкыны
айысылал
араш болзун
ЭЭШ

2

А ОРАН-
ВАДА

3

билей
ПЫМ
ЯННЫГ-
НЫҢ
ЭЭЗИ

5

порт
Р ДЕМНИГ
ТИРГЕННЕР

7

«ЧАДАГАН» — ТООЛЧУРГУ ШИИ

Тываның улустуң чогаалчызы А.А. Даржай «Чадаган» деп шүлүглелди 2003 чылда бижээн. Чогаалчы дириг тургаш-ла режиссер Алексей Ооржак-биле хөгжүм херексели — чадаганның канчаар тывылганының дугайында тоолчургу шүлүглелди ши кылдыр тургузарын сүмележиپ турганнар.

ТР-ниң алдарлыг артизи, Россияның театр болгаш уран чүүл институтунун «Ши театрының режиссеру» салбырын бо чылын доозуп турар аныяк режиссер Сайдаш Монгуш «Чадаганны» диплом ажылын камгалаары-биле хөгжүмнүг тоолчургу ши кылдыр тургускан.

Энир чылын апрель 22-ниң хүнүнде Улустуң чогаалчызы, шүлүкчү А.А. Даржай-ның ыраажы чүрээ сокпайн барган-даа болза, ооң чогаалдары чон аразына мөңгөдө дириг артар.

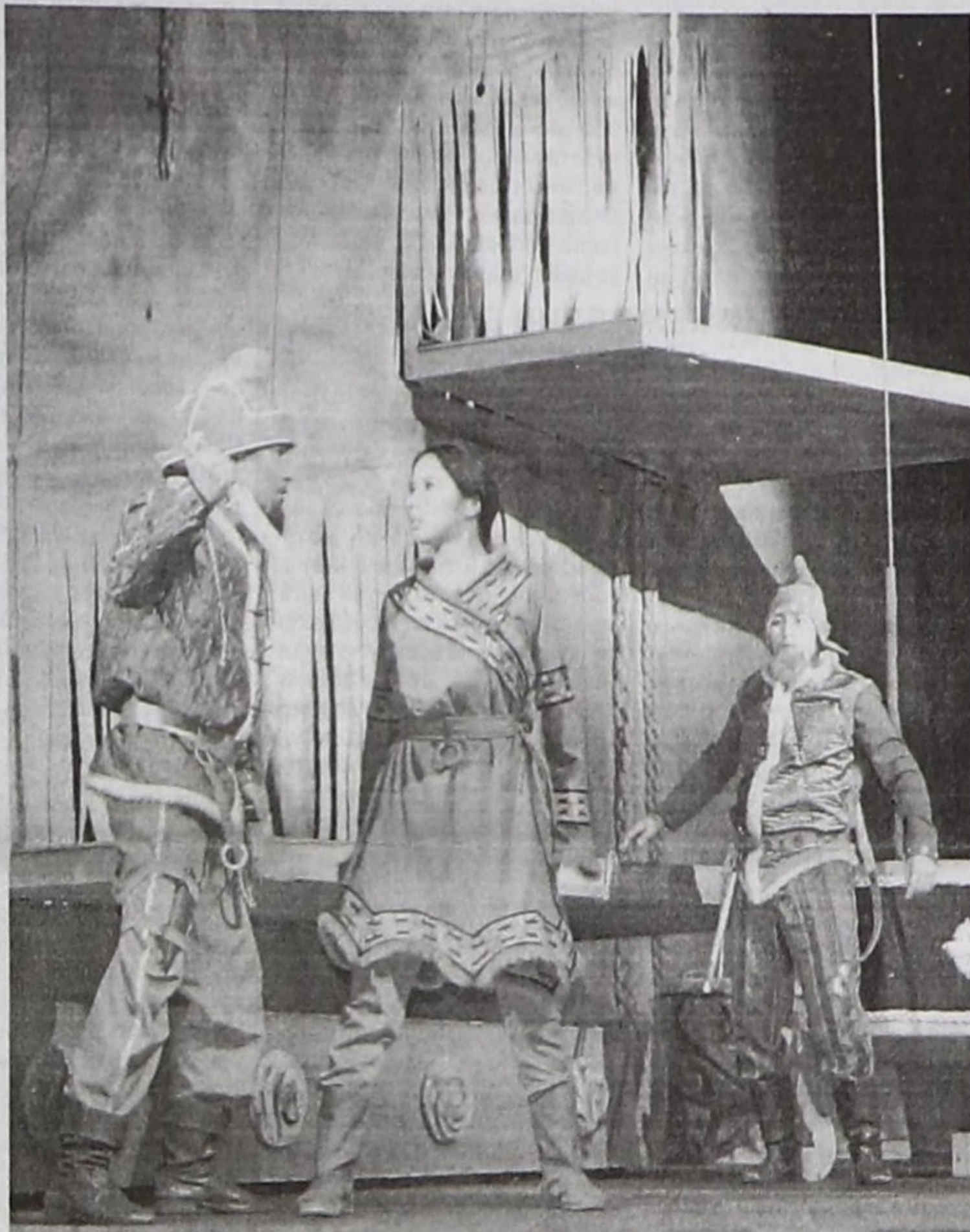
Апрель 21-22 хүннеринде чогаалчының чырык адынга тараскаадып база «Чадаганны» четтикпейн манап турган чонга чаа шиини тыва театрының сценазынга бараалгаткан.

...Дириг хөгжүмнүг бурун аялганынга үдеткен ыдыкчының ыяңгылыг өткүт үнү шииниң эгезинде-ле көрүкчүлерниң сонуггалын сорунзалап, оларны чайгаар-ла кайгамчык чараш тоол оранынче чедип кири бээр. Хаанның өргээзи. Бай ызыгуурлуг ийи кадын хаанга ооң изин салгаар оол божуп берип шыдаваан. Хаан аңаа шугулдап, дүжүметтерин келдиртип алгаш: «Ызыгууртан байлар уруглары эр төл божуп шыдаваас чүве болганда, мээң оруум изээр тажы божуп бээр карачал кадындан тып эккелиңер!» — деп дужааган.

Чараш кыстар көвей-даа болза, чаңгызы-даа хаанның сагыжына четпес болган. Дүжүметтер үш-дөрт хонук дургузунда ол чоок-кавыны эргий кезээш, дээрэгизинге тааржыр уруг тыппааннар. Чөгел төткен дүжүметтер кадыр-бизең ыдык тайганың шыпшыгына барып, саңын салып, чажыын чашкаш, Таңды ээзинден сүмө дилеп, чүдүп тейлээннер. Таңды ээзи дүжүметтерге туруг-хаялар-лыг даглар аразында чурттап чоруур аңчының чалыы-чараш чаңгыс уруун сүмелзэн.

Дүжүметтер аалга келгеш, ашак-кадай-ның чаңгыс уруун эп-чөл-биле дилээрге, уруг чөрүп-буруп, чөпшээрешпейн, амы-тынынга четтинер чыгап, хаядан халыыр деп турда, Таңды ээзи ооң кырынче суг чажыптар. Уруг миннип кээп, корга-корга дүжүп кээрге, элчиннер ону хүлүп-шарып алгаш, хаанның өргээзинче аппарганнар.

Ызыгуурундан бай кадыннарны хааны херекке албастай бээрге, бичии кадынга шугулдап, бүдүү ооң амы-тынынга чедер дээш оралдажып турарын уруг эскерип кааш, ийи кадынга өжежи, кырган хаандан чеже-даа чексинип турза, ооң аайынга кирип, оол божуп бергеш, «Кырган ыттың энин эмзирбес

мен» — дээш, дедир тепкеш турупкан.

Ыглап-сыктаан чаш төлдү алаактырып чадашкы, адак сөөлүндө албатылары хаанынга: «Мону чүгүле ыраажы, тоолчу ирей шыдаар» — деп дамчытканнар.

Хаанның элчиннери ол чоок-кавыда адысураа билдингир хөгжүмчү, тоолчу ирейни чалап эккелгеннер. Ирей хаанга бараалгап: «Аныямада «арга-эзим ыраажызы — айлаңкуш дег эткир үнүг» диртип чордум. Уруун хоскан кадыны эгилдирери нарын херектир! Чөнүп-кырааным база кончуг» — дептир. Хайырааты хорадап: «Хаан чарлыындан эртер дээн кулугурну канчаар звес мен» — дээш, кырганның чанынга кээрге, ирей: «Адыр, адыр... тос харлыг хой дүгүнден, тос чүс чыл чурттааш, чедиштир кургаан пар ыяштан эккелиңер! Ынчан, канчап билир, бир-ле чүве бүдө бээр боор» — диген. Кулдар ирейниң чагыын дораан күүсеткеннер. Тос харлыг хойнуң дүгүнден хылдар ээргеш, чедиштир кургаан пар ыяштан ирей чадаган

чазап ап-тыр звеспе. Оглун эмзиреринден ойталаан кадынының чоогунга кажангызындан артык чидиг, өткүт, ыяңгылыг аялганы ирей чадаганга ойнавышаан, аакталып ыглаан чаштың хөңүн тоожуп, иезиниң чүрээнге кири ыдыптарга, аныяк ава шыдажып чадааш, халып барып оглун эмзире берген.

Шииниң эң-не онзагай чүүлү — сценада дириг хөгжүм. Тыва сценага сөөлү он чылдар дургузунда дириг хөгжүмгө үдеткен ши болбаан. Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери шииниң эгезинден төнүзүңгө чедир дириг бойдус аялгаларын, аъттың киш-тээрин болгаш маңнаарын, куштар эдерин, хат-салгын даажын дээш өске-даа үннерни өттүнүп, арыг бурун хөгжүм үделгези-биле тоолчургу төөгүнү кайгамчык чараш, уран-чечен кылдыр шимеп каастааннар.

Эрес КОЛ.

Виктория САЛЧАКТИҢ
тырттырган чуруу.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

2017 чылдың ийги чартыында «Шын» солунуң чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шыны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Чагыдылга — 2017

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

Хүннүң медээлери

ЧАЗАК ОТЧЕДУНГА БЕЛЕТКЕЛ

Күүсекчи эрге-чагырга бодунуң ажыл-чорудулгазының түңнелдерин регионнуң парламентизинге – Дээди Хуралга чылдыңна таныштырар дугайында хүлээлгези Тываның Конституциясында көрдүнгөн. Депутаттарга отчеттуң мурнунда күүсекчи эрге-чагырга чурттакчы чон-биле дорт чусалажырының аргазын республиканың Баштыңы практикаже киирген.

«Бистиң сорулгавыс – кылып турар ажылывыска чөптүгү үнөлээшкинни чондан алыры, ол кижилерниң күзел-бодалдарына харыылап турар дээрзин билип алыры, күженишшиннеривисти болгаш акша-хөрөңживисти каяа кириштирери эржекч чугула дээрзин тодарадыры» – деп, Шолбан

УЛУГ-ХЕМНИ КЕЖИЛДИР БАЗА БИР
КӨВҮРҮГ

Тываның эрге-чагырга-
зы Тыва Республиканың
төвү Кызылга Улуг-Хемни
кежилдир ийи дугаар көвү-
ругнү тударынга федерал-
дыг бюджеттен 2017 чылда
200 миллион рубльди алып
деп идеген турар. Ол ду-
гайында республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол
Красноярск хоорайга эрткен
экономика шуулганының
үезинде ТАСС-ка дыңнаткан.

Амгы үеде Кызылда Улуг-
Хемни кежилдир эргилзэн
чаңгыс көвүруг бар. «2013 чыл-
да болган чер шимчээшкинини

ЭВЭЭШ ОРУЛГАЛЫГ
ӨГ-БҮЛЭЛЕРНИ БҮРҮТКЭЭР

Күрүнениң деткимчезин ылап-ла хереглеп тура эвээш хөреңгилиг чурт-такчыларны Тываның эрге-чагыргазы бүүрткээр. Ол ажил деткимче алыкчыларынга дузаны дорт бедирин күштелдирер, күрүнөдөн дуза алыр эргези чок кижилерни тодарадыр.

Тывада эвээш орулгалыг өг-бүлелерге «адрестик дуза» чедирериниң дээштиг аргаларын ажилдап кылган – дуза хереглеп турарларга «балык» эвес, а «сыырткыыш» бээр. Тыванын

Кара-оол санап турар.

Күүсекчи эрге-чагырга органдарының 2016 чылда ажал-чорудулгазының түннелдеринин дугайында республиканың Чазааның отчеттуг кампаниязы апрель 21-ден эгелзэн. Тываның Баштыкы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ооң оралакчы даргалары болгаш сайыттар бо неделя дургузунда эрттирер хөй-ниити-биле ужуражылгаларга чүнү кылганын илеткээр, чурттакчыларның айтырыгларынга харыылаар, конунг шүгүмчүлелдиг саналдарын дыңнап, киирген санал-оналын кичээнге алып. Ужуражылгаларга киришкен чурттакчыларның чугула чагыгларының даңзызын тургузар. Оларга даянып, күүсекчи эрге-чагырга органның ажылының уг-шин тодаргайлаар.

соонда Россияның ОБЯ-зы болгаш Санкт-Петербургтуң телевилел институту көвүрүгнү байдалын багай кылдыр үнелзэн» – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. 55-ки мото-адыгжы бригаданың шериг хоорайжыгай туттунган оң талакы эрик девискээринин дүргөн хөгжүлдези чаа көвүрүгнү тударын негеп турар деп ол демдеглзэн. «Тува ИЗИС» компания-зы чаа көвүрүгнү тудар черде Улуг-Хемниң дүвүнде геологтук шинчилелдерни чорудуп эгелей берген. Көвүрүг тударына 1,09 млрд.хирерубльнегеттинер.

Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээси «Социал картофель», «Инек – чөмгөрикчи малым», «Социал хөмүр-даш», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» дээш өскөдө төлөвилелдер республикада күүсетинип турар. Чүгө «Инек – чөмгөрикчи малым» деп төлөвилел аайы-биле безин 300 ажыг эвээш орулгалыг өг-бүлөлөр мал ажилдыг, 105 өг-бүлө 200 баш төрүүр хойну халаска ап, ажыл-агыйын эгелеп чоруур фермерлер апарган.

ТР-нің Чазаның
парлалга албаны.

НАЙЫСЫЛАЛ ЧАРАШ БОЛЗУН ДЭЭШ

Төлевилелдерниң бирээзи — "Алаң-тос"

Эрткен неделяның төн-
чүзүндө Тыва үндөзүн кул-
тура төвүнгө «2017 чылда
хоорайның сайзыраңгай
хүрээлеңин тургузары»
деп чаа программаның
боттаныышкынының ду-
гайында хөй-ниити дың-
наашкыны хоорайның
баштыңы Дина Оюнун
удуртулгазы-биле болуп
эрткен. Аңаа найысылалга
келир 5 чыл дургузунда
кылып чорудар ажил-хе-
рзэнге үлүүн киришти-
рер күзелдиг организация-
лар, хуу сайгарлыкчылар,
чурттакчы чон ниитизи-
биле 150 ажыг кижжи кээп,
боттарының санал-онал-
дарын илереткен.

Баштай хоорай девискээринде хөй чурттакчылыг каыт бажыңнарның даштының девискээрлерин чаагайжыдар болгаи. ооң экологтуг байдалын экижидер талазы-биле чугаа болган. Ниитизи-биле 16 төлөвилелде аңгы-аңгы кудумчулар кирип турар. Оларның шуптузунуң чаагайжыдылгазы хары угда кылдынмас-даа болза, эң-не чугула дээн девискээрлерни аразындан шилээш, мурнады кылып, а өскелерин соонда чылдарда кылыры көрдүнер. Бажыңнар чанының чаагайжыдылгазынга ыяштар тарыыры, дыштанып олурар болгаш уруглар ойнаар, автомашина тургузар черлер кылыры, ногаан шык өстүрери дээш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр.

Дараазында найысылалдың девискээринде хөй-ниитиниң агаарлап дыштаныр черлериниң дугайында чугаалашкан. Аңаа хамаарыштыр он төлөвилелди ооң тургузукчулары (авторлары) хөй-ниитиниң мурнунга таныштырып, экранга тайылбырлап көргүскен. Оларга Аныяктар сесерлииниң, Ангарский бульварның эде чаартыры, чадагтерге оруун, «Тыва эки турачылар» тураскаалының тудуун уламчылаары, Кызылдың уран чүүл колледжиниң чанын ногаажыдары, Дайынчы алдарның аллеязын өскээр көжүрери, Сүбөдей спорт комплекзиниң

даштыңа кады бағай улусқа спорт шөлүн кылыры, буддийжи субурган болғаш Кызылдың Кадет училищезиниң база 'Кызыл биле Каа-Хем суурну тудуштуруп турар девискээрни чаагайыда-ры кирип турар.

Черле ынчаш төлевилел бүрүзү бодунуу-биле онзагай. Оларның аразында боттанышкынча кире берген төлевилел – Аныяктар сесерлиги. Ону эде тургузуп, чаагайжыдары-биле баштайгы ажилдарны «Благоустройство» чаагайжыдылга бүдүрүлгези база хоорайның ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринин студентилери март 31-де эгелей берген.

Телевизилдер-биле таныш-
канының соонда, хуралдың
киржикчилери рейтинг-биле
бадылаашкын чоруткан. Киржик-
чилер боттарының сонуггааны
телевизилдерин ийи аңгы бюл-
летенге шилээш, эжик чанында
салган ийи соңгулда хааржак-
чыгажыңче киир охтапканнар.
Оларның бирээзи чуртталга
бажыңнарының девискээринге
хамаарышкан, өскези хөй-ниити
дыштанылга черлеринге хамаа-
рышкан. 5 кежигүнден тургустун-
ган соңгулда комиссиязы ол-ла
үде санаашкынны чоруткан.
Түннелинде бажың чанының
чаагайдылгазынга эң хөй үнүнү
Москва кварталы (43 үн), Кечил
оол кудумчузунуң бажыңнары
(39), 3-күзүн Ангарский бульвар
девискээри (35 үн) алган. А
хөй-ниити дыштанылга чер-
леринден Аняяктар сесерлии
107 үн, чадаг-терге оруу 81 үн,
Ангарский бульварның эде чаар-
тылгазы, Бо дээрге төңчү
түннелдер звес-тир. Ооң мур-

хүнү апрель 20-ге чедир деп
ган болза, ону апрель 25-ге
дир узадырын дыңнаашкы
киржикчилери дугурушкы,
чаар үзе шиитпирлеп алган.
Ынчангаш ук төлөвилеп
интернеттиң «Вконтакте»
кизинде «Кызыл-биле ка
бис!» («Вместе-Кызыл!» vk
vmeste_kyzyl) деп бөлүккө
даа үнүн берип болур ар
бар. Төнчү түннелдерни
үндүрүп, кайы девискээри
лир 5 чыл ишинде чаагай
ры билдинер дээрзин Дина
дыңнаткан.

Залда олурганнар аразын
хоорайның чаагайдыты
га үлүүн киирер күзелдиги
боттарының санал-оналды
хей-ниитиниң дыштанылга че
леринге арыгланар черлер
кылырын утпазын, хөл шы
ойнаар тускай чер кылыры
өске-даа чагыгларны киит

Оон аңгыда хоорайны сайгарлыкчылары ботта бүдүрүп турары бараанын база таныштырган. Хоорайның чаагайжыдылганы ажыктыг тыва стиль-биле алган сандайлар, беседкалар, октаар хааржактар, уругтары ойнаар черлери, кудумчу чыдалгазынга ажыглаар фонтанлар дээш өске-даа чүүлдөр бар. Оларның чамдыызы амгы үе хоорайның хөй-ниити черлеринде салдынган. Бараан-сараны өске хоорайлардан садэккээринин орнунга тус черлер хуу сайгарлыкчыларынга орун кирип, оларга чагыглар кирип чугула дээрзин хуралдың кирикчилери саналдап турган.

«БиблиоИмир-2017»

ЧУКОВСКИЙ БИБЛИОТЕКАДА

Бүгү Россияның библиотекалары чылдың-на апрель айда номчукчуларга тураскааткан «Библиодүн» деп акцияны эрттирери доктааттынып, чаңчылчаан.

Апрель 21-нін хүнүндө Азия төвүндө «Хааннның аңнаашкыны» тураскаалдың чанынга ТР-нің К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының коллективи оолдар, уругларга болгаш оларның ада-иелеринге «Библионың ада-иелеринге «Библио-Имир-2017» – «Эвилен-ээлдектер чуртунче аян-чорук» деп онза-солун акцияны байырлыг деңгелге организастан эрттирген.

Акция Тываның күрүненин ойнаар-кыстар театрының «Часкы чүге дүне ужарыл» деп тоолчургу шиизи-биле ажыттыгган. Ук шиини ойнаар-кыстар театрының артизи Аржаана Дамдын биле аныяк режиссер Айдыс Чадамба көргүзүп эге.

лей бээрге-ле, уруглар олар
ны долгандыр тургулапкаш,
тоолдун маадырларының салган
айтырыгларынга удаа-дараа
харыылап, оюн-көргүзгүнү аажок
сонуурган көргөннөр.

«Хаанның аңнаашкыны»
тураскаалдың девискээринде
аян-чорук кылырынга эптиг
«Эки аажы-чаңнар ортулуу»,
«Чажыттар болгаш эртинелер
ортулуу», «Чараштаныр болгаш
чорук-херек бүдүрер ортулук»,
«Танцы-сам ортулуу» дээш оон-
даа өскө ортулуктарга аңгылаан
шөлчүгөштер-ле хөй.

«Эки аажы-чаннар ортулуун-га» аалдап четкен оолдар, уруг-ларга Тыва үндезин культу-ра төвүнүн төлээлери «Эптиг-сесте нүгүл чок» деп тема-га мастер-класстар көргүзүп, эвилең-эздик болурун чагыл-сургавышаан, үлегер домктар мөөрейи болгаш оюн-тоглааны

зрттирген.

«Чажыттар болгаш эртинелер» ортулуунга оолдар, уруглар тывызыктар, кроссвордтар тып, шыгжамырда чажыт эртинелер дилеп, солун айтырыгларга хариылап турганнар.

«Чараштаныр болгаш чорук-херек бүдүрер ортулукка» барган кыстар бир-ле хуулгаазын кадыннар дег кылдыр хуулуп турганнар. Оларның чаштарын янзы-бүрү өнүгү ленталар-биле өрээш, салааларының дыргактарын будуп, кирбиктери шеверлей чуруп бээрге, элээди уруглар көрүнүчкүке арын-шырайын көргөш, аажок амыраар болдулар.

«Танцы-сам ортулуунда» аяныг хөгжмүм куттулган. Кызылдың А. Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң сургуулдарының шимчээшкннериниң аайы-биле самнап-хөглеп турар оол-

дар, уругларның өөрүшкү-маң-
найлыын чүгө деңнээр...

Чаштарның база бир хөлчөк сонуургаары америк мультфильмнің кол маадырлары Мини биле Микки Маус «Эвилецзлдер чуртунга аалдап келгеш, оолдар уругларны хөгледип, самнадып, «Хөгжүмнү тип» деп оюнну ойнаткан соонда, шупту чурукка тырттырганнар.

Байырлардың эгезинден
тура-ла сцена кырынга уран
чүүл колледжиниң сургуулдары,
сам бөлүү «Арт-фантазия»,
Кызылдың 1 дугаар школазының
3-кү клазының өөреникчилери
чыылган чонга ыры-шоорун,
танцы-самын, шүлүктерин
бараалгадып, аян тутканнар.

К. И. Чуковский атты уруғлар, библиотекасының а жылдакчылары оюн-тоғлааның, мөөрейлернің киржикчилеринге шаңналар тыпсып, шөлүгештерде солдар, уруғлар бүзүңге-ле чигир-чимис, конфета

ларны үлээн. Бичи номчуу
лар, өөреникчилер ачаа аа
өөрүп, байырлыг акцияга са
хандыр ойнап-хөглөп, дышт
алганнар.

Республиканың урул
библиотеказының төлөз
«БиблиИмир-2017» – «Э
элдектер чуртунче аян-ч
акциязынга идепкейлиг
кени дээш, «Арт-фанта
бөлүүнүн удуртукчу башк
Оксана Савкога, Кызылдың
гаар школазының орус д
гаш литература башкызы
да Фатеринага, Кызылдың
гаар школазының 6 «г» кл
удуртукчу башкызы Вален
Балгановага, Кызылдың
школазының башкылары
Потылицинага, Элла Кос
вага, Юлия Варновога бол
Тыва үндезин культура тө
ажылдакчыларынга четти
илередиң, белек-селекте
тывыскан.

Чаа оран-савада

САМ-ХАЙЫРАЛЫГ ЧУРТТААР

Эргижириэн болгаш сал-ондактыг чуртталга ажыңнарындан хамаа-ларны өскээр көжүрер программаны боттандыра-биле Кызыл хоорайның микрорайонун-хей квартиралыг чаа ажыңнары ажылгалче орту кирип турар. Ооң дугаар чурттакчыла-анга дүлгүрлерни эрт-чылдың ноябрь 24-тывыска. Ооң соон-бо чылдың март айда нун «Шанхай» деп аары девискээрде чам-к бажыңнары чурт-чыларын база ынаар күрген.

Чылдың-даа оран-саваның даштының байдалы чурттакчыларын дорт оржыр. Бо бажыңнары-ның сайзыраңгай төлө-винге даянып кылган бол-гаштыкы хевири безин аяныг. Бир хун ынаар чурттакчылар чаа бажы-ңа таарзынган бе дээрзин гап аалдап чедип, олар-куражып чугаалаштым.

А-Нур кудумчузунун беш ажыңының чанынга кели-е. 6 дугаар подъезд даш-элээн каш кижичыгып тур. Чанынга чоокшулап-п, чүнү кылып турарын гадым. Подъезд эжи-турар болдулар. Мону кылып турарыл деп арымга, чурттакчылар ы өг-бүлө бүрүзүндө 6-бл чыгаш, домофон-део-камералыг, 120 муң өртектиг нарын эжики-алгаш, салдырып ту-лдулар. Ол хире улуг ыппканын бодаарга, бо дини чурттакчыларының найыралды, кызымак-лдингир.

Чурттакчыларның чугаазы-лырга, бажыңнарың-дилериниң эжикири дээк чок болганындан, даа кижичыгып келир. Та кезээки үелерде эзи-яктар база чыгып. Олар-ге ойладыр, демей-ле ынчангаш чаа бажың-аан аалчылардан кам-ы-биле подъезд эжиин тускай эжик-биле солуп-ры ол.

Въезд иштинче кирип ке-эжик аксында ханада дар болгаш медээлер-луну кылган, соңгалар да янзы-бүрү тарымал-ни өстүрүп турар дээш-рыг-силлини тудуп тура-у. Почта хааржактары-ында чок, ону салып-лдыр дилег кирип каан, салыптар боор деп чурт-ир демдегледі.

Бу-биле туткан бажың-тын амгы үениң өңнүг-литкалары-биле чараш-ыгналче киргенден бээр-весүе эрткен хирезинде-ң чамдыгы чарлып-калган болду. Канчап-ергенин айтырымга, эк бичии оолдар даш-рга, чарлып калганы ол-харыладылар. Ол-ла-ар-биле эрткен кыжын

бир таварылга болганын база сактып чугааладылар.

Дүне хамык чурттакчылар удуй бергенде, бажың кыдыына орус маркалыг бир чийк маши-на халдып келген соонда, ийи анык оол үне халып келгеш, бажыңның даштында чараштап каан плиткаларны адыра бер-ген. Ол үеде чурттакчыларның бирээзи угбай бир-ле чүве со-тап турарын дыңнап кааш, үнүп келгеш, оолдарны эскерип каан. Чүге ол плиткаларны адырып турарыңар ол деп айтырарга, бис бо бажыңны кылып каарывыска, бистиң шалыңывысты чедир төлөп бербээн, ынчангаш катап үрээривис ол-дур деп хары бергеш, машиназынга олур-каш, дезип ыңай болганнар. Экизи көргөн, чүгле 3 плитканы адырып четтикен. Ол угбай үнмээн болза, та чезезин ады-рып аппаар турган. Моон алгаш көөрге, бо чараш бажыңнары кылган ажылчыннарга оларның даргалары акша-шалыңын че-дир төлөп бербей турганы илдең.

Даштын уруглар ойнаар шөлчүгөш чок. Ону кылыр дээн чери-ле боор, элээн улуг де-вискээрде элезин төп, белет-кеп каан. Ында чүгле кыжын уругларның ойнап турганы ыяш-биле кылган чуңгу бар. Амгы үеде бажыңнарың чаштары-ында ойнап турар. Бажыңнар даштында агаарлап олурар сандайлар база кылдырмаан. Уруглар ойнаар шөлчүгөшти, агаарлап олурар сандайларны чоорту кылыптар дээрзинге чурттакчылар идегеп турарлар.

Бо подъездилерде Дружба кудумчузундан көшкен хамаа-тылар база бар болгаш, чамдык кожолар бот-боттарын таны-жар. Олар эптиг, найыралды-биле дугурушкаш, неделяның дыштаныр хуннеринде бажың девискээриниң богун арыглап аштап ап турар. Чайгы үеде бажың чанынга чараш чечек-тер тарырын база дугуржуп алганнар.

— Бээр көжүп келириңерге кандыг-дыр? — деп, чуртта-кчыларга айтырып салырымга, Надежда Балчий: «Эрги ба-жыңывыс чогум эки турган: хоо-райның төвү, садыглар чоогунда, парк чаны болгаш, уруглар ойна-дып, агаарлаарынга база эптиг. Ындыг-даа болза, бажыңның ниити байдалы озал-ондактыг. Аңаа 4 өрээлдиг квартираларга чурттап турган кезек чуртта-кчылар мында 3 өрээлдер алды-выс. Чеже-даа 3 өрээл болза, бажыңның хемчээли улуг, дел-гем. Ынчангаш чаа бажыңнарге көшкенивис эки болган» — деп

харылады.

«Чурттакчы чоннуң оран-савазынче көрнүп, оларны таарымчалыг байдалдыг чаа бажыңнарге көжүрүп турарыңа өөрүвөс аргам чок. Ол дээш Ча-зак Баштыңы Шолбан Кара-оол-га четтиргенивис илереттивис. Чүү деп чугаалаар боор, дыка эки, чараш бажыңнарге бисти көжүргөн-дир. Ону ам ол-ла хевээр камнап эдилээр, чурт-

такчылардан дорт хамааржыр. Чаңгыс-ла хараадаар чүвөм: ногаа тарыыр шөлдер чок арт-канывыс» — деп, 86 харлыг кырган-ава Делгер Чамбаловна Ендан чугаалады. Эрги чурттап турган бажыңың девискээринге чурт-такчылар, бичии-даа бол, ногаа тарыыр шөлдерлиг, чүү-хөө шыгжаар аңмаарлыг турган бол-дулар. Хүн чылып, ногаа олуртур үе чоокшулаарга, эрес-кежээ кырган-ава ногаа тарыыр ажил-агыын чоктап олурары илдең.

Квартираларның иштиги байдалын сонуургадыры-биле чурттакчыларның бирээзи болур Саяна Эрес-ооловна бисти бажыңынче чалап, экскурсия-латты. Бажың ишти дыка чылыг. Арыглары, чунар, чөмненир, дыштаныр, удуур өрээлдерниң улуг делгеми аажок. 3 өрээлдиг квартираны ийи таладан хун чы-лыдып турар. Ханада чыпшыр-ган обойларның чамдыгы, чер-шимчээшкени болган чүве дег, чарлыгылай берген. Чаа кылган бажыңны эки одап эгелээр, кургааш, чарлып турар чадавас деп чурттакчылар чугаалады. Кыштадыр изиг суг чок турган чурттакчыларны чоокта чаа изиг суг-биле хандырган.

«Хоорай иштиниң өске каът бажыңнарында дег үстүкү каъттарның чурттакчыларынга бок бадырар хоолойларны кыл-бааны багай-дыр. Бокту бирги каътче баткаш, октаар апаар» — деп, бир чурттакчы хомуда-лын илеретти. Киргеш, көрдүм, шынап-ла, бок төп бадырар тус-кайлаан хоолой чок болду, чүгле бирги каътта бичии өрээлчигеш иштинде контейнер бар. Ын-дыг-даа болза, бертик-межел, улгады берген кандыг-даа улус турар, оларга эптии-биле бок төп бадырар хоолойны кылып каан турган болза, улам эки ийик. Ооң-на ужуру дээн ыш-каш, чамдык подъездилерниң үстүкү

каъттарының чурттакчылары ча-далар чанында боктуг хаптарын олчаан салгылап каан чыдыр. Чурттап олурар оран-савазын арыг-силлиге тудуп шыдавас, ону камнавас кызы угааныг чалгаапайлар ында бары бил-дингир. Ындыгларның хайы-би-ле үр үеде ажыглап болур хире быжыг, чараш бажыңнар дораан-на элөп, сандарааш, эргижириэн, озал-ондактыг бажыңнар санын-че кирер ужуру ол.

Оон аңгыда чурттакчылар ыргак бажыңның бир чартыының 2-3 хире соңгаларында өрттенип турган кара истерже айтып, каш хонук бурунгаар көк хундус бир улустуң чөмненир өрээли өрттенип турганын чугаалады-лар. Ол дугайында тодаргай-лаарымга, таптыг билер кижичыгылбады. Өрттенип турган бажыңның эжиин соктаарывыс-ка, ажил шагының үези турган болгаш, кижичык болганы ол боор, кым-даа ажытпады.

Чурттакчылар-биле ужура-жылганың соонда байырлажып тура, элээн хей чүүлдерни сай-гаржып чугаалаштывыс. Спу-тник микрорайону хоорайның хей чурттакчылыг черлериниң бирээзи болганда, аңаа улуг садыг төптөри, агаарлап, дыш-таныр бичежек садтар, уруглар ойнадыр спортчу комплек-стер, эмнелге черлери чоорту ажыттынып келири магатчок. 800 ажыг уруг өөренир школа тудуун кылып турар, уруглар сады база ажыттынган. Черле бо районнуң сайзырап турары каракка көсүк.

Ниитизи-биле алырга, чаа бажыңнарда чедер-четпестер бар-даа болза, ооң ээлери чаа бажыңнарынга таарзынып, эки үнелелди берип турарлар. Ооң чурттакчылары көшкен черинге чоорту чаңчыгып, боттарының чурттап олурар оран-савазын камнап, чаагайжалгалзын док-таамал кылып чурттаар боор дээрзинге идегеп каалыңар.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чагаалар аразындан ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Апрель 21-де Тываның үндезин культура төвүнге лама Орус Дөңгүр-оолович Кууларның чүс харыңга тураскааткан «Сарыылдыг өгбөнің алдын үүжези» деп номнуң ак буянын эрттирген.

Ук дептерни ТГШИ-ниң эр-тем ажылдакчылары З.Самдан, В.Салчак, Б. Баярсайхан, А.Эренчин суглар парлаарыңга белеткээн. Ында О.Кууларның чугаалаан аас чогаалдарын, күчүлелге таваржып чораанының дугайында сактышкыннарын парлаан. Номну ооң ажы-төлү-нүң акшазы-биле 200 кезекке үндүрген.

Бичии саазыңга билдириш-кин бижип алгаш, улуг өгбөзүниң номун үндүрер аргазын көөрүн директордан каш чыл бурун-гаар дилеп турганын Баян-Та-ладан келген Д. Монгуш сак-тып чугаалаан. Эртем-шинчилел институтунуң эртем ажылдакчы-ларыңга, ооң директору Марьяна Мөңгө-Байыровна Харуновага дептерни белеткел үндүргөн дээш, өөрүп четтиргенин О. Кууларның салгалдары илереткен.

М.БАЙЫР-ООЛ,
институттун эртем
ажылдакчысы.

КОЖА КОЖУУННАРДА

Чоннуң быжыг найырал-чы ажылының ачызында Улуг-Хем кожуун республи-када уран чүүл, спорт тала-зы-биле бо сөөлгү үш чыл-да бирги черде чоруп турар.

Социал-экономиктиг хөгжүлдү талазы-биле республикада 16-гы черге турган болза, ам 3-4 дугаар черде. Чаа-Хөл кожуун база-ла ындыг, эң ылаңгыя культура тала-зы-биле бурунгаар базымнарны кылып, 20-30 чыл дургузунда кылдырмай турган культура бажыңын ажылгалга кириген.

Ыдыктыг Ажыг-Суг аржаанга Россияның аңгы-аңгы булуң-нарындан болгаш даштыкыдан кижилер кээп турар. Чижээлээр-ге, Украинадан бир кижичыгып «Терек чөвүрээзи» деп кодур аарыын сегидип алган. Ол чаңгыс не-деля ижи, чунуп кээрге, кодуру чиде берген. Ооң мурнунда ол аарыгны чидирип аар дээш, Россияга-даа, даштыкыга-даа эмнедип чадап каан. Кадайы ону, кодурундан чексингеш, каапкан. Ооң дугайында эртемден Кара-кыс Аракчаа бодунуң аржаан дугайында англи, орус дыл-дарда парлаттыңан номунда делгереңгей бижээн.

Чаа-хөлчүлөр тараа байыр-лалын чылдың-на эрттирер. Бо байырлалды бистиң өгбө-левис чүс-чүс чылдарда байыр-лап чораан дээрзин сагынды-рып каайн. Чаа-хөлчүлөр чиңге-тараа байырлалын дыка-ла утка-шынарлыг эрттирип турар. Чиңге-тарааны эң-не шынарлыг, чемиштиг шөлдерге тарыыр, ынчангаш ооң амданы тайга тооруунуң амданы ышкаш болур, кижиниң кадыын быжыглаарыңга улуг ужуру-дузалыг.

Бистиң ийи кожуунуу-вуста өгбөлөвивистиң чүс-чүс чыл-дарда чурттап чораан черлери суг адаанче кирген-даа болза, хөгжүлдөвис өске кожууннардан чыдып калбайн, үениң негелде-зинге дүүштүр сайзырап орат.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.

Улуг Тиилелгениң 72 чылынга уткуштур

ДАЙЫНЧЫ ШҮЛҮКЧҮ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, журналист, шүлүкчү Семен Петрович Гудзенко дайын үезинде фронтта эжелекчи хортаннар-биле эрес-дидим тулчуп турганындан аңгыда, тайбың үеде Улуг Совет чурттуң кайы-даа булуңунга чорааш, шалыпкын, дайынчы езу-биле ажилдап чораан.

1948 чылда Тывага аалдап келгеш, кыска үе дургузунда янзы-бүрү болгаш хөй ажилдарны үре-түңнелдиг кылган. Чадаана, Сүт-Хөл, Шеми чедип, Улуг-Хемде «Чодураа» колхозтуң дугайында шүлүктү, Ийи-Талдың ажил-ишчилериниң дыштанылганын орук аайы-биле таварышкыш, «Колхозта байырлал» деп очеркти бижээн. Би-Хем өрү чоктап, Азаста балыкчыларга, Ийде аңчыларга, Адыр-Кежиге малчыннарга ужуражып чораан. «Тожуда» деп орук демдеглелдери ынчан бижиттинген. Тыва чоннуң амыдырал-чуртталганын онзагай талаларындан эскерген чүүлдерин демдеглелдериниң дептеринге долчулай бижип алгаш, шүлүктөр, очерктерни хөйү-биле бижип, «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга удаа-дараа парладып үндүрүп турган.

Тываның эртем болгаш культуразының хөгжүлдизинге, кыска-даа үе дургузунда болза, улуг үлүг-хуузу кириген, тыва чечен чогаалдың төөгүзүнде балаттынмас исти арттырып каан дайынчы шүлүкчү Семен Гудзенконуң аңгы-аңгы чылдарда бижээн шүлүктерин номчукчуларга бараалгаттывыс.

ТУТТУРГАН НЕМЕЦТЕР

Тууйбулар озаңналган хоорай дургаар
Туттурган немецтер калгып орлар.
Талыгырда Рейн хем уну чуртун сактып,
Даржылгазын муңгак үнүг ырлап чорлар.

Киевчилер чадаарда-ла кулак салып,
Туттурганнар уян ырын дыңнай-дыңнай,
Хинчектедип өлүртүп каан өөрүнүң
Тулаа шыкта чыдар сөөгүн сактып келген.

Орбак-самдар мундир кеткен бир-ле немец
Оортулаңнааш ыяш улдуң шаккыладып,
Чылыг чаашкын, арагалаар черин сактып,
Сырынналдыр ырын ырлап илгип бар чор.

Дайзыннарның каржы-багын шагда билер
Таңныыл оолдар немецтерниң ырызындан
Караңгыда арагалаар лаңгыы эвес,
Ханныг чыда сүвүр бажын көрүп чораан.

...Сесерликтер аяңында манап турар
Авазын-даа, кадайын-даа сактып ырлаан
Сербээ шагжок немецтерни арай кээргеп,
Амытан-чон шала далаш эртип туру.
Киев. 1944ч. М. КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Ак хар ышкыш госпитальдың ыржымынга
Аныяк эр – шериг эмчи өлүп чыткан.
Талыгыр ырак хоорайда душтуу уруг,
Таан дыка, эргимиң дээш ыглавайн көр.

Балыг-бышкын ийи сапер шала муңгак,
Баары алып, ооң экин силгилээн.
Кадыр тейден куштар уян кускуннашкан,
Халак бүргээн ийи кижиги чок туру.

Медсанбатка демгилерни калган эмчи
Медерел кири эмнээн чүве. Дүнелерде
Дайынчының, берге-даа бол, хөглүг чолун
Таныжы кыс, сени база хөөрээр чораан.

Талыгыр ырак хоорайда чалыы уруг,
Таан дыка, эргимиң дээш ыглавайн көр.
...Аңаа чүгле боттуң тыны алдыртпаан-дыр.
Ак хар ышкыш госпитальда өлүг чыдыр.
Венгрия. 1945ч. А. ДАРЖАЙ очулдурган.

Черни каскаш, оңгаа чыдып, аттырып-даа,
Дазыр шөлге чадаг шериг болуп чордум.
Дайын-халап тайлып турган сөөлгү чылда
Шеригжирээн журналист болу бердим.

Чагыртканым дужаалдарын күүсеп чорааш,
Чаалыг шөлдүң орук-чириин чыыра баскаш,
Шүглүрүнүң улуг артын үнүп алгаш,
Шүлүктөрүң чогааткылап киргей мен аан.

Эмин эрттир чөнүгүже чурттаваз бис,
Эрги балыг кавынындан өлүп каар бис.
Хураап алган ромувусту куткулаңар,
Кундагадан токуладыр пактаалыңар.

Хары черниң ажыг кыржаң арагазы
Халаңжыдыр эзиртиптер чадаваз оң.
Чаалыг шөлдөн чанып келген солдат оолду,
Сартык кылдыр сөңнеп келген суксуну-дур.

Ооң эргип, кезип каапкан хоорайлары,
Оңча-сан чок, чурттар санай дыка көвей.
Оозун ол сонургадып төөгүп болур,
Оолак ону ындыналдыр ырлап-даа боор.

Чанып келген солдат оолак канчап бардың?
Сагыжың чүп? Дөрт шак дургу үнүң читти.
Сапың-биле шала кырын токуладып,
Салааң-биле стол кырын соктап ор сен.

Хөөкүй оолдуң бодап чораан бодалы бар.
Хөрек-чүрзэн өйүп келир сарыны бе?
Кадыг-дошкун тулчуушкунга чорувуста
Кандыг чүве маңаа турган, биликсээн боор.
М. КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Эдип-чазаар колонияда

БОТТАРЫН ХАНДЫРЫП ЭГЕЛЭЭН...

Россияның Кеземче күүселдезин чорудар федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң 3 дугаар эдип-чазаар колониясында бо чылдың эгезинде консерва бүдүрер цехти ажыл-лалга кириген. Бо хүнде ында хандылар болгаш куш эъдинден тушкенаны бүдүрүп турар.

Үш дугаар эдип-чазаар колонияның начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар, подполковник Аркадий Доржу:

– Эдип-чазаар албан черинде аар эвес, ортумак болгаш бир дугаар кем-хөрек үүлгеткен кижилер бар. Оларның 27-зи херээженнер. Бо хүнде шииттиргеннерниң 53 хуузу аңгы-аңгы объектилерде ажилдап турар. Таңды кожуунда эргелелдин дузалал ажил-агында бода, шээр мал, ха-ван, дагаа тудар, картофель болгаш ногаа аймаан тарыыр ажилдарда хаара туттунган. Эргелелдин девискээринде даараныр цехте шииттирген херээженнер кеземче-күүселде системазының ажилдакчыларына болгаш шииттирген кижилерге тускай хепти даарап, чемненилге черлеринде повар-

лап ажилдап турар. Огородка чаксы ажилдар эгелей бээрге, арткан шииттиргеннерни ажилче хаара тудар.

Бо чылдың эгезинде консерва бүдүрер цехти ажыдып, бирги кварталда 5 тонна куш эъдинден тушкенаны бүдүрген бис. Ында амдызында 4 кижини (2 эр, 2 херээжен) ажилче хаара туткан. Бо чылын ногаа аймаан-дан аңгы-аңгы маринадтарны, мүннерге ажыглаар холуксааларны, кат-чимистен хандыларны, инек эъдинден тушкенаны бүдүрери планнатынган болгаш немей 5 ажилчын олут ажыттынар. Колонияның девискээринге теплицаны тудуп, ногаа аймаан немей тарыыр бис.

Хоругдаткан хамаатыларны ажилче хаара тудар килдистиң начальниги Виктор Байыр-оол биче бүдүрүлгени таныштырды:

– Тушенкада куш эъди, дус, перец, лавр бүрүзүндөн аңгыда өске холуксаа чок. Дагаа эъдин амдызында керээ езугаар садып ап турар бис. Бо чылын эргелелдин дузалал ажил-агыларынга дагааларны немей садып ап, тудары база планна-

тынып турар. Артык чарыгдал үндүрбейн, эки шынарлыг аш-чемни болбаа-зырадып, республиканың эдип-чазаар колонияларында хосталгазын казыттырганнарны хандырып эгелээни вис улуг чедиишкин. Цехтиң дөрт ажилдакчызын эргелелдин профессионал училищезинге өөреткен. Олар-

ның шалыңы кылган ажилындан хамааржыр, ортумаа-биле 6-7 муң рубль.

2016 чылда оран-сава дилеп, дериг-хөрексел садып, доктаал-саавыр долдурар ажилдар эгелээн. Кызылдың бүдүрүлге комбинатының специалистери технологтуг арга-сүмезин кадып дузалашкан. Цехте шил сава чуур, хайындырып арыглаар дериг-хөрекселдерлиг болгаш белен консерваларны шыгжаар тускай соодукчулуг өрээлдер бар. Бир хүнде ортумаа-биле 90 хире банка ханды болгаш тушкенаны бүдүрүп турар – деп, ол чугаалады.

Бо чылын эдип-чазаар албан чери немей дериг-хөрекселдер садып алырын планнап турар. Чүге дизе ийги кварталдан эгелээш, аш-чем аймааның ассортиментин көвүдедири көрдүнгөн.

Шил банкаларның аксын мооң мурнунда хол-биле дуглаар турган. Тускай аппарат саткан соонда, ажил чиигей берген. Автоматчылган техника идегелдиг болгаш үени база камнаар. Дагаа эъдинден аңгыда яблук чулуундан хандыларны, чигир-зиг суксуннарны база бүдүрүп турар. Бир, үш литр шил банка саваны катап-катап ажыглап болур болгаш, бүдүрүлгениң чарыгдалдарын эвээжеткен.

Алексей цехте хандыларны белеткеп турар. Ол ийи чылга шииттирген. Эрткен чылын автомашина башкарып чорааш, орук кежи бар чыткан кижини таварганын чугаалады. Хосталгада Алексейни өг-бүлөзи манап турар.

– Цехке ажилдаарга, үе дүрген эртер. Мен мында банкалар аксын бөөшкүннөп, дуглаар ажилды кылып тур мен. Суд шиитпири езугаар когараан кижиге 750 муң рубль материалдыг когарал төлээр ужурулг

Виктор Байыр-оол биче бүдүрүлгени таныштырды

мен. Ынчангаш мээң 6500 рубль түңнүг шалыңым күүселде херээ езугаар когараан кижиниң агар санынче шилчип турар. Хөй түңнүг когарал акшазын ам-даа хөй чылдар дургузунда төлөп кээр мен. Ынчангаш автомашина башкарып чоруур чолаачылар кичээнгеилги болуңар деп чагыыр-дыр мен. Орук озал-ондаандан кым-даа долзуу-биле камгалаттынмаан дээрзин утпаңар. Айда бир катап хосталгаже үнер шөлээ көрдүнгөн. Ооң чурумун хажытпайн, өг-бүлөм-биле эрттирер-дир мен. Хөйниити чуртталга бажыңында шииттирген эш-өөрүм-биле эп-найыралдыг чурттап турар бис. Оларның хөй кезии орук озал-ондаанга кижиге кемдеткен азы амы-тынынга четкен, оорсуук кылган эр кижилер – деп, ол чугаалады.

Цехтиң херээжен ажилдакчызы наркотиктиг бүдүмелдер садып-сааргаш, туттурган. Ооң хосталгазын 5 чылга казып шииткен. Цехте ол банкалар чуп турар. Хоойлу-дүрүм хажыдып, кем-хөрек үүлгедиишкени кылганынга ол хомудап чоруур.

Херээженнерниң барык шычындыг чашпан сатканын хосталгазын казыттырып турар хомуданчыг. Олар частыны кылгаш, «тайып ужурун» дээн угаадып, түңнелдерин үндүрүп, бурун көрүштүг ажилдап, шыңгыр данып, шүгдүнүп эгелээн.

Чаа бүдүрүлгө ногаа аймаан-дан аңгы-аңгы маринадтар мүнө ажилдаар холуксаалар кат-чимистен хандыларны, рассольник, щи, инек эъден тушкенаны бүдүрүрүм аңгыда, компот, джем, варенье болбаазырадып, республика чурттакчыларын хандырап планнап турар.

Шончалай ХОВА
Авторнуң тырттыр
чурулг

Алексей цехте хандыларны белеткеп турары.

апрель 23-түн хүнүндө В.Ш. Көк-
аттыг национал театрга Надя
ева аттыг уруглар уран чүүл
школазының 70 чыл оюнга турса-
н байырлыг концерт болуп
ен.

школазының чоргааралы — ооң доозукчу-
рушева аттыг уран чүүл школазы
ылдың дургузунда санап четпес
алым-чаяанныг өөреникчилерни
ган. Оларның аразында РФ-тиң
ТР-ниң улустуң артистери база
зының алдарлыг ажилдакчыла-
аш алдарлыг артистери хөй. Ук
ың доозукчулары Тывада болгаш
сияда ат-сураа бидингир кижилер
ир Тока, Виктор Тока, Татьяна Мон-
жежда Красная, Виктор Нагорный,
риенко, Екатерина Карелина дээш
ни-даа адап болур.

чүүл школазының башкылары
ренникчилери чүгле республика
эвес, Европа болгаш делегей чер-
ерей-фестивальдарга идепкейлиг
шаңнал-макталдыг черлерни
аа чаалап ап турар. 2014-2015
а Н. Рушева аттыг уруглар уран
школазы «Россияда 100 тергиин
деп мөөрейге киришкеш, «Эң-не
уран чүүл школазы» деп номина-
алгараан. А школаның директору
едоровна Семенова «Чылдың
у» деп хүндүлүг атка төлептиг

Юбилей

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРНЫҢ
ӨРГЭЭЗИ

Амгы үеде Н. Рушева аттыг уран чүүл
школазында уругларның чогадыкчы са-
лым-чаяанын сайзырадырынга эптиг бай-
далды тургускан. Школада үш аңгы салбыр
бар: танцы-сам, хөгжүм болгаш чурулга.

Байырлыг концертти ук школаның

танцы-сам салбырының өөреникчилери
«Вена вальзы» деп самы-биле ажиткан
соонда, орус национал хөгжүм херек-
селдериниң оркестри Арам Хачатуряны
«Маскарад», Евгений Кичановтуң
«Уралдың камгалалы» деп аялгаларын

болгаш орус урустуң ырызы «Казактар»
база Владимир Дмитриевтиң «Эрги кару-
сель» деп ырыларын бараалгаткан.

Төлээлекчилер хуралының өмүнээ-
зинден база бодунуң мурнундан Дина
Оюн уруглар уран чүүл школазының
директорунга, башкыларынга болгаш
ажылдакчыларынга чыгыг-чымчак сөстөр-
биле байыр чедирип, белек-селектерин
сөңнээш, школаның шылгараңгай ажил-
дакчыларынга, башкыларынга шаңнал-
мактал тывыскан.

Шолбан Хоппу Тываның Баштыңы Ш.В.
Кара-оолдуң өмүнээзинден байыр чеди-
рип, школага пианинону белекке бергеш,
шылгараңгай ишчилерни шаңнаан соонда,
уран чүүл школазының танцы салбырының
өөреникчилери «Шыңгырааш» деп тыва
самны көргүскеннер.

Амгы үеде 70 харлаан оюн эрттирип
турар школада өөренип турар оолдар,
уругларның ада-иелери школаның дирек-
торунга болгаш башкыларынга четтирге-
нин илередип, байыр чедирбишаан, сезен
беш муң рубль акшаны деткимче кылдыр
өргүп сунган.

Н. Рушева аттыг уран чүүл школазының
башкылары болгаш өөреникчилери ада-
иелерге, чыгып келген чонга четтиргенин
илередип, ырлыг-шоорлуг, шүлүктөрлиг,
танцы-самныг, солун оюн-көргүзүлгү
байырлыг концерттин бараалгатканнар.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

удал дептери

ДЫ КОЖУУНЧЕ
КӨРҮНЗЕ

нды кожуун солун төөгүлүг
ай кожууннарның бирээзи бо-
Шаанда Тыва чуртувус Маньч-
ыдаттарның (1757-1911ч.ч.)
ашкынының адаанга турда ону
ар кожууну деп адаан. Кожуун-
уртуп-башкарары-биле кыдат-
мбын нояннарны томуйлап
н. Тываның төөгүзүндө амбын
нарның саны 13 чедип турар.
айгы 3 амбын-ноян моолдар,
ннарны тывалар.

ы 1786 чылдан эгелеп Хуралбай
Дажы чагырып эгелзэн болгаш
ары, уйнуктары 1921 чылга чедир
яннар болганнар.

де оюннарны өвүр биле ары
деп ылгап чораан. Өвүр дээрге
урнуу оюннар дээни ол. А Таңды
ары оюннарны азы соңгу оюннар
т өгбелеривистиң чугаазы-биле
нар Чагытай чоогу, Дүрген өрү,
иң Белдир-Арыг суурга хөй оюн-
тап чораан болгаш, амгы үеде
амбын нояннар чурту дижири
лүг амбын нояннар Комбу-Доржу
Сотнам-Балчыр болган. Ол 1912

чылда кыдат эжелекчилерге удур Моолдун
Хомду дайынында Тывадан 300 шеригни
дуза кылдыр чоруткан түңнелинде моол,
тыва шериглер чайынналчак тирилгени
чедип алган. Ол-ла чылын 9 кожуунуң
нояннарын чыып, Самагалдайга улуг
хуралды эрттиргеш, орус хаандан Тыва
күрүнени камгалалга алырын дилзэн би-
жикти чоруткан.

1921 чылдың август айда төөгүлүг Суг-
Бажы суурга чоннуң Улуг Хуралында Тыва
Арат Республиканы тургускан болгай.
Оон бээр ам 95 чыл эрте берди. Бо үениң
иштинде суурувус сайзыраар хамаан-
чок кагдынып бар чор. Суурже көрнүр
дарга-бошкалар-даа чок болган. А херек
кырында өскүс ажы-төл он ажыг кижилер бар,
оларга чаңгыс-даа бажың туттунмаан.
Өске кожууннарда өскүс арткан ажы-төлге
чаа чараш бажыңнарны туткан-на боор
чүве-дир. А бистиинде чүгле ийи-чаңгыс
хуу улустар боттарынга бажыңнарны тудуп
ап турарлар.

Эрткен чылын ТАР-ның 95 чылдаан
байырлалында өске кожууннардан, кожа-
выс регионнардан келген делегаттар Ко-
четов суурнуң амгы байдалын шуут кайгап
чугаалажыр боор чорду. Суур чаарттынар
хамаанчок кагдынып бар чыдар деп тур-
дулар.

Кочетов суурже баар оруктарның кор-
гунчуун. Эрзин, Тес-Хемден үнген аалчы-
лар М-54 федералдыг орук-биле келгеш,
Сосновка — Межегей — Бай-Хаак — Ко-

четов аразының оруктарының багайын
кайгап чугаалап келдилер.

Бо чылдың чазы кочетовчуларга дыка-
ла берге болду. Кыштаан кылын хар
хенертен эрип бадарга, суурувус долган-
дыр сугга алзып, кезек үеде машина-тех-
ника чедип шыдавас ортулукка чурттап
турдувус. Бай-Хаак баар дээн улустар
Чал-Кежиглээш, Кызыл хоорай таварып,
аай-дедир 300 ажыг км чоруп турдулар.

Чогум Таңды кожуунуң девискээри
чуртталгага таарымчалыг. Тайга эдзэнде
турар болгаш, кара хөргүнүг делгем хо-
вуларлыг, арга-арында тоорук, кат-чимис,
аң-кужу, хемнеринде балык-байлаңы
элбек. Хемнер, хөлдери хөй болгаш, кы-
жын-чайын кайыын-даа келген улустар
балыктаар. Аржаан, сугларлыг, чай боорга,
Алгый, Дус-Хөл, Чагытайга арбын чонум
эштип, дыштанып чайлаарлар.

Чагытай хөлдү долгандыр уругларның
дыштаныр лагерлери, арга-ыяш ажил-
агыының, ТР-ниң Культура яамызының,
балык заводунуң балыкчыларының
болгаш өске-даа албан организация
черлериниң турлаглары бар. Ол черлер
Дүрген суму чагыргазының девискээринге
хамааржыр.

Дус-Хөлде байдал база-ла ыңдыг, ал-
бан организация черлериниң дыштаныр
черлери каш-даа бар. Ол ыңчаар Межегей
сумунуң девискээри-дир.

Алдын-Булакта республиканың Культу-
ра яамызы туризм черин кылып алган. Ол

Кочетов суму чагыргазының девискээри-
дир. Ооң чоогунда Межегей хөмүр-даш
уургайы база бар. Бо черлерде дыштаныр
баазалар тудуп алган организациялар,
хуу кижилер Дүрген, Межегей, Кочетов
суму чагыргаларында ол черлерниң
хөлезини дээш үндүрүг төлөвейн турары
элдепейлиг. Та каяа, кымның-биле керээ-
дугуржулга кылып алганы билдинмес.
Суму даргаларындан айтырарга, чер
дээш кым-даа үндүрүг төлөвейн турар
деп турар. Богун безин аштап арыгавас,
суму чагыргазында келгеш, дыштанылга
черлериниң богун аштавайн турар силер
деп негелде кылыр. Бир эвес ол организа-
циялар хөлезилеп алган болза, суму ча-
гыргаларында баргаш, акша-көпеез төлеп
турзунар, ол акша-көпеек-биле суурларга
чонга ажыктыг чүнү-даа кылып ап болур,
бети дээр маргылдаа, оюн-тоглаа-даа
эрттирип болур дээрзи билдингир.

Черле ыңчаш республикага хамаарыш-
тыр-даа алыр болза, культура массалыг
хемчеглер эрттирер, дыштаныр черлерниң
хөй кезии Таңды кожуунуң девискээрин-
де турар. Ону барымдаалап көөр болза,
кожуунуң суурлары сайзыраңгай чараш
көстүр ужурлуг эвеспе. Өске кожууннарны
көөрге, ылаңгыя Эрзин, Бай-Тайга ко-
жууннар аргыжар оруктарын, адрестерин,
стадионнарын аяныг, чараш кылдыр кы-
лып алганын көргеш, кижилер адааргаар-дыр.

Сергей ОЮН.

Тываның Улустун чурукчузу Хертек Тойбухааның 100 харлаанынга

ДАШ ЧОНАР УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ЫРААЖЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгези №43-44, 45 «Шында»).

Долчузу-биле чугаалаарга, Хертек Коштайович ССРЭ-ниң, Россияның, Тываның чурукчулар эвилелдериниң ажил-чорудулгазынга идепкейлиг киржип чораан чуртта ат-алдарлыг, мергежилдиг, ханы билиглиг чурукчуларның бирээзинге хамааржыр.

Хөйге билдингир шевер Хертек Тойбухааның чогадыкчы ажил-чорудулгазын үнелеп, мактаан материалдарны, фото-чуруктарны ССРЭ-ниң, даштыкы чурттарның төп солуннарынга, сеткүүлдеринге, Тываның парлалга органнынарга хөй удаа бижи, суртаалдап турган. Оларның аразында эртемденнер С.М. Червонная, С.И. Вайнштейн, чогаалчылар, эртемденнер М.Б. Кенин-Лопсан, С.К. Самба-Людуп болгаш өскелер-даа бар. Төөгү эртемнериниң доктору, Тываның Улустун чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсан даш чонар мастериниң хөй талалыг чогадыкчы ажилын бижип тура, Тойбухааны «Даш чонар уран чүүлдүң ыраажызы» деп онзаалап адаан.

Кайгамчыктыг шевер, организакчы, сагыш чогаачал Хертек Коштайовичиниң хөй чылдарда үре-түннелдиг ажил-чорудулгазының ачызында Кызыл-Даг суурдан (Көп-Сөөктен) бежен хире кижилер ССРЭ-ниң, Россияның чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге киргенер. Оларның аразында РФ-тиң Репин аттыг Күрүнө шаңналын дөрт (Хертек Тойбухаа, Хертек Мижит-Доржу, Саая Көгел, Дондук Дойбухаа), Тываның Күрүнө шаңналын дөрт кижилер алган. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Тыва Республиканың Күрүнө номунда дөрт кижиниң ады кирген. Россияның болгаш Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, алдарлыг чурукчулары, культуразының болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчылары хүндүлүг аттарны он ажыг кижиге тывыскан.

Хертек Коштайович Тойбухааның чогадыкчы ажилын бедии-биле үнелеп көргөш, хөй күрүнө шаңналдарын тывыскан. 1977 чылда Тыва АССР-ниң Улустун чурукчузу хүндүлүг атты тывыскан, бо бедик атты Тывага бир дугаар алган чурукчу ол. РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу хүндүлүг атты, РСФСР-ниң Репин аттыг болгаш Тыва АССР-ниң күрүнө шаңналдарын тывыскан. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнө номунда оон адын кириген. Оон аңгыда ССРЭ-ниң Улус ажил-агыйының чедишкенинниң делгелгелериниң Улуг алдын болгаш Хүлер медальдарының болгаш өске-даа хөй санныг шаңналдарның эдилекчизи.

Даш чонар уран чүүлдүң ыраажызы Хертек Коштайович Тойбухаа амгы болгаш келир үениң салгалына тураскаал кылдыр чүс-чүс кайгамчык ханы уткалыг, үнелиг чогаалдарын арттырып каан. Оларны Россияның болгаш даштыкы чурттарның музейлериниң фондусуна шыгжаан. Тываның Национал музейинде 120 ажыг ажил бар. Бо дээрже бистиң үнелиг төөгүсү.

Хертек Коштайович бүгү ажил-чорудулгазын чүгле чурумалдыг уран чүүлдү хөгжүдеринге тураскааткан эвес, Көп-Сөөктүн арат чонун үжүк-бижикке өөредир, дайын чылдарында совет улуска, оон Кызыл Шеринге деткимче, дуза көргүзөр белектер чыыр хемчеглерни боттандыра-рынга кончуг идепкейлиг киришкен. Совет Эвилелинге Тыва каттышкан соонда, тыва автономнуг областың араттарының амыдыралына үндезин чаартылгалар болган. Бо айтырылганы шиитпирлээринге Коштайович кончуг идепкейлиг киришкен. 1968 чылда чогадыкчы санал-бодалдарлыг, идепкейлиг, ажил-агыйжы, организакчы, хөй-ниитичи Тойбухааны Кызыл-Даг көдээ Совединиң күүском даргазына сонгаан. Аңаа үре-түннелдиг

ажылдап тургаш, «Тиилелге» колхозтун мал, чер, тудуг ажилын хөгжүдөр, көдээ Советтиң хамаатыларының амыдырал-чуртталгазын экижидер херекке улуг үлүүн кириген. Ынчангаш бо Совет районнуң эки ажилдыгыларының одуруунче кирген.

Хертек Коштайович чүгле мал эмчилери белекээр түр курсту дооскан-даа болза, оон политиктиг болгаш ниити билии шыырак кижилер чораан. Чүнү кылырын, чогадырын, сиилбирлеп чазаарын баш бурунгаар бодап алыр кижилер чораан, ынчангаш ону ыяап-ла күүседир, ону боттандырыс болза, оон сагыш-сеткили оожургавас.

Хертек Коштайович чурттап турган үезиниң билии шыырак, Төрзүн чуртунун, төрөл чонунун эрге-ажына бердинген, оон экономиказын, культуразын хөгжүдөр, чонунун амыдыралын экижидер, аныктарны чурумалдыг уран чүүлге хандыкшыдар, өөредир дээш, могаг-шылап чокка шудургу ажилдап чораан онза бүдүштүг кижилер болур. Даш чонар уран чүүлдүң ыраажызы амгы болгаш келир үениң салгалына тураскаал кылдыр хөй санныг кайгамчыктыг үнелиг болгаш ханы уткалыг чогаалдарын арттырып каан. Ол болза бистиң төөгүсү, эртинге байлаавыс, национал чоргааралыгыс-тыр.

Тыва улустун чоргаарланыр кайгамчыктыг тоолчургу шевер огулунун үнелеп четпес байлак буянның хөй талалыг ажил-херзэн, арга-дуржулгазын Коштайовичиниң ажы-төлү, хөй санныг өөреникчилери, салгакчылары чедишкенин уламчылап, даш чонар уран чүүлдү чогадыкчы езу-биле хөгжүдөр хемчеглерни ап турарлар. Өгбевистиң улуг огул Дондук ачазының буянның херзэн чедишкенин уламчылап чорууру-биле ачазы ышкаш бедик алдар-атты, хөй шаңналдарны чедип алган. Өгбевистиң ийги огул Александр (ол бистиң аравыста чок) ачазы ышкаш даш чонар мастер, РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү чораан. Ол дириг чорааш, чонар-даштан эвээш эвес эки ажилдарны кылган. Коштайович оолдарындан алды уйнуктуг болган. Олар шуптузу өскөн, өг-бүлелиг ажы-төлдүг болу бергенер, оларның уруглары база өскөн оолдарлыг, кыстарлыг болганнар. Сөөлгү чизе езугаар алырга, улуг өгбениң уйнуктарының саны чээрби үш кижилер болуп турар. Оларның аразында өөредилге черлери доосканнар, ажилдап, өөренип турарлар эвээш эвес. Улуг чурукчунун салгакчылары боттарының ажы-төлүнүн өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң байдалына үнелелди берип турарын езугаар алырга, Коштайовичиниң уйнуктары назы четпээзнерден эгелээш кырган-ачазының кылып чораан ажилын бедии-биле үнелеп көрүп, чонга хүндүткелдиг, алдарлыг кижилер чораан деп билер. Ону дөзеп, салгап алыр күзелдин илередип турарлар эвээш эвес. Салгакчыларның аразында эки чуруур, даш чонары, чазаныры шевер оолдар, кыстар школаларда, училищелерде бар болуп турар. Оларның аразында кырган-ачазы дег эң-не шевер, даш чонар уран чүүлге бүгү сагыш-сеткили бердинген оол азы кыс шыларгап үнүп келиринге идегеп турарлар. Олар боттары шыларгаңгай шеверлер болуп шыдавас. Ындыг шынар бар аныктарны тыпкаш, тускай деткимче

дузаны чедирер, өөредип кижизидер деп төрөлдер санап турарын деткиир, төлөптиг салгакчы албан херек. Кырган-ачазының төлөптиг салгакчызы ынак уйнуу Дондуктун уруу Аяна чуруурунга, чазанырынга кончуг хандыкшылдыг уруг чораан. Москваның уран чурулга институтун чедишкенин дооскаш, чурукчу мергежилди чедип алгаш, башкылап турган. Ам ТР-ниң өөредилге яамызынче депшип, специализинде ажилдай берген.

Тывага туризм чылының «Тос эртинге» деп төлөвилелинде хөй шеверлерниң шыларгап үнгени, ажилдап, чурттап турары Кызыл-Даг суурну Тываның «Тос эртинезиниң» бирээзи кылдыр киригенин чон, чурумалдыг уран чүүлдүң мастерлери чүүлдүзүнүп деткээш. Бо бичии суурда чүгле чонар-даш чонарынга эвес, өске кандыг-даа дериг-херекселдерни, эдилелдерни, каасталгаларны кылырынга мергежилдиг Тойбухааның өөредип кижизидип кааны шеверлер ажилдап, чурттап турарлар. Олар даш чонар уран чүүлдү чүгле Бай-Тайгага эвес, Тывага непередиринге, хөгжүдеринге үлүүн киригенер, олар чонар-даштан чүнү кылырының, ону чонарының чаа хевирлерин чогадып, тып турарлар. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Владимир Салчак чүнү-даа кылып билер кылдыр чаяаттыганын тоолчургу, тывызыксыг чогадыкчы, ханы чечен мерген бодалдарлыг, кайгамчыктыг уран мергежилдиг онза шевер кижилер болуп турар. Даш чонар уран чүүлдүң утказын чаартыр ажилды эгелзэн бир дугаар мастер. Кайгамчыктыг шевер өгбеси Хертек Коштайовичини ол дөзеп, салгаан, ынчангаш даш чонар уран чүүлдү хөгжүдеринге үндезилеп алгаш, Салчак чаа чогаалдарны кылган. Оон ажилдарындан өөренип, билеп алыр ажыктыг сиилбирлзэн каасталгалар эвээш эвес. Шөмбүлович сөөлгү чылдарда чонар-даштан чүнү кылганы? «Өг — хамның биче октаргайы» деп чогаалда хамның октаргай-биле харылзаазына дүүштүр каастап чурааш, хамның бойдустан чаяаттыганын ажил-чорудулгазының кол утказын, хамның дериг-херекселдерин өгнүң дээвиинде, ханазында сиилбирлеп чураан.

Чонар-даштан кылган «Субурган» деп ажылы нарын чогаалга хамааржыр. Ында сиилбирлеп кылган шугум, дириг амытаннар база өске-даа чүүлдер бүрүзү сарыг шажынның болгаш оон өске-даа шажыннарның философиязына үндезилеттинген, хамнаашкына дүүшкен даш чонар уран чүүлдүң бир онзагай, кайгамчык чечен-мерген, ханы уткалыг, каас-чараш, нарын чогаалы болур. Бо болза Салчактың чогадыкчы ажилының ажыдышкыны, оон мергежилниң дээди чаада четкени деп тускай эртемниглер үнелеп турар.

Владимир Салчак Кызыл-Даг школазының шевер өөреникчилери-биле кады чонар-даштын өң-чүзүнүн, чырыкты кайы хире эрттирерин, хөгжүм үнүн үндүрерин болгаш өске-даа шынарларын шинчилеп турарлар. Чонар-даштан бызаанчыны, аңгарак дээр хөгжүм херекселерин ол кылган. Бызаанчыны Тываның национал хөгжүм оркестриниң коллективинге белекке берген. Аңгыра-биле Салчактың тургусканы тыва хөгжүм херекселдериниң ансамбли ойнап чоруп турар.

Салчактан өске ат-алдарлыг, күрүнө шаңналдарлыг кайгамчыктыг шеверлер Көп-Сөөкте хөй. Оларга Саая Көгел, Дондук Дойбухаа, Сергей Кочаа, Хунан Киров, Алексей Артаа, Донгак Хеймер-оол, Александр Ойду, А. Кагай-оол, В. Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо шеверлерниң кылган ажилдарының дугайында ажыктыг материалдарны бижи-п болур. Кызыл-Даг суур Тываның «Тос эртинезиниң» бирээзи болганда, ол эртинениң ээлери даш чонар уран чүүлдүң ыраажызы Хертек Коштайовичиниң удуртуп-баштап турганы кайгамчыктыг шеверлерниң ажил-чорудулгазын, арга-дуржулгазын ханы өөренири, непередип, суртаалдаары анык салгалга ажыктыг, чаа чогадыкчы ажил-чорудулгага идигни бээр, даш чонар уран чүүлдү моон соңгаар хөгжүдеринге дузалаар.

Таан-оол ХЕРТЕК,
Бай-Тайга кожуунунун
алдарлыг ажилдакчызы.

Төөгүнүн арыннарын

ЭЛЕКТРИ ШУГУМ КИИРГЕНИ

Самагалдайдан О-Шынаа улуг күчүлүг электри дам шугумну (ЛЭП-35) ССРЭ-ниң депутаты, орлан-эрес дун Александр Санчат-биле Москвадан электри талаа ССРЭ-ниң Кол эргелелингаларын О-Шынаага эккеп, хөй чон-биле ужураштыргаш, кылдырганывыс ам арткан. Оон ачызында У-О-Шынаа, Ак-Чыраа суурлону сайгылгаан чырынын чыргадылар.

Ак-Чырааже чырык кирири да чок турган чүве. «10 километр черде суур-дур ийин, даргалар дээш, ынчангы «Ак-Чыраа» совет директору Даңгаа Майынды да тывызык чоруунуң ачызында чер даргаларны кажарлап тургаш, шугумун олче база шөөр бис деп сөзүн чон мурнунга апканыс болган.

ЛЭП-35-тиң тудуун 1988 эгелээш, Берт-Даг чедир кылып ол-ла чылдың төнчүзүнде Арме улуг чер шимчээшкени болган. 1989 чылда тудугну соксаткаш, уштуп каапкан. Оон акшазын Арме дузаламчы кылдыр чорудупкан.

Ол тудугну катап планга кидээш, мен бодум, депутатывыс Санчат-биле Москва, Рыбинск, Волго бетон кылыглар заводунга чедир Красноярск, Минусинск хоорай каш удаа барып, электри тудук Тес-Хемче чалап эккеп тургаш, шуудады бергенивисте, рынок редилары деп чүве эгелээш, Совет дүшкен. Ынчалдыр-ла каш каш соксап турза-даа, тудугну катап сүржүп, шимчедип турганывыс да, мээң оралакчым Белек-оол евич Баткар, О-Шынааның дарга В.М. Хажылыал, В.М. Сүрүн-оол кады тудугжуларга ажилдаар, чур байдалдарны тургузуп база азы мин хандырып, ал-боттарын камта кадарып турганының ачызында олар нарын тудуг 1993 чылдың январь ажылгалга кирди. Районда эң чаа идегелдиг, өске суурлар ышкаш чагылары ирип, хатка ужул хаа хонук-хонуу-биле чырык чок ол турбас, шупту бетон чагылардан бичаңгыс шугум болган. Совхозтун кыштагларыне электри шугуму кирип каан турду, ынчалза-даа үеде «О-Шынаа» совхозу колду сандайра бергени-биле ону үптөп төндүргөн. Совхоз хевээр болза, малчыннар кайы хире амы ол кежиктиң ажыын көрүп турарлар. Амгы үеде олар биезги хевээр көрбейн оларлар.

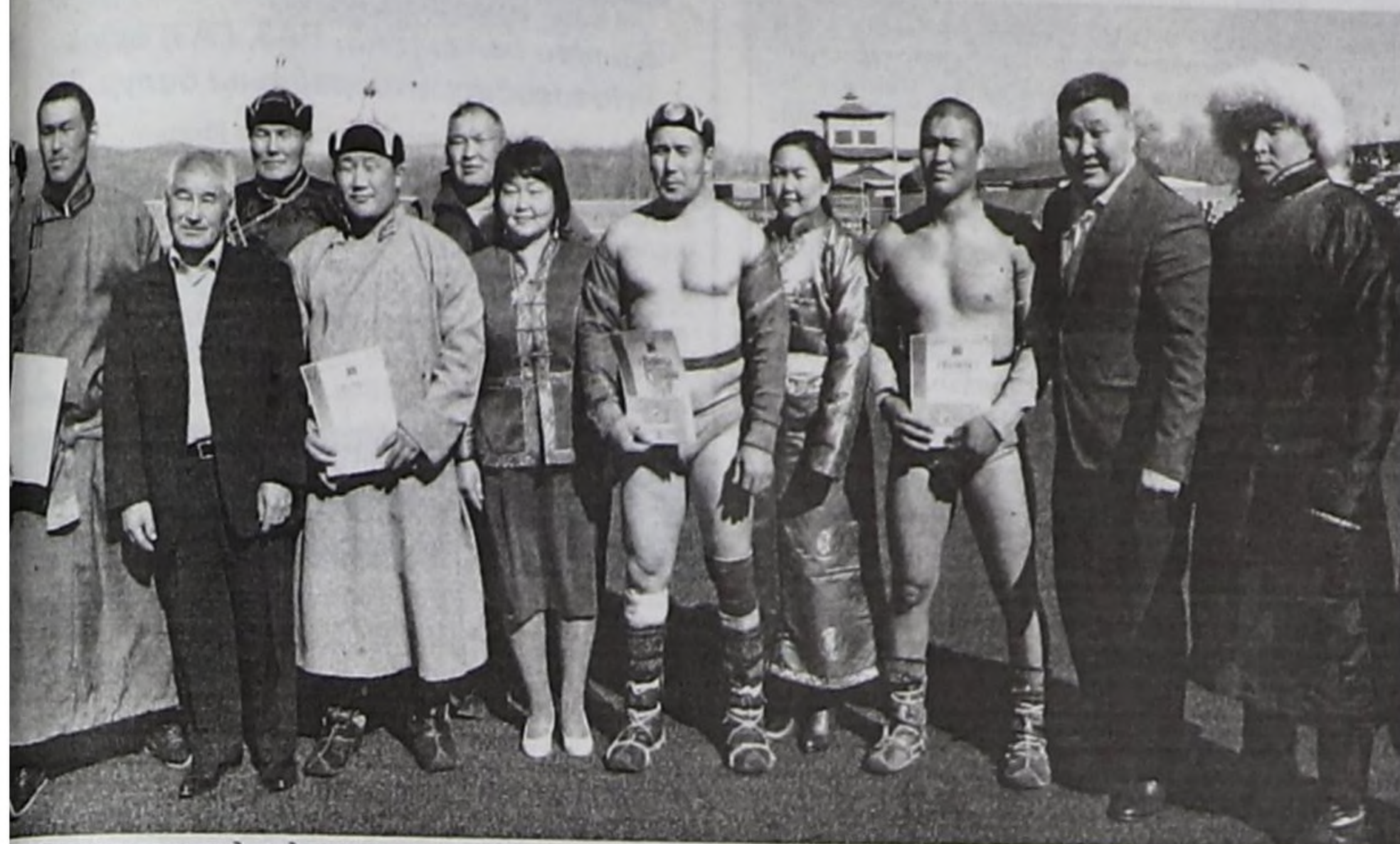
Депутатывыс Александр Санчат чиниң база районнуң удуртуплазы кызымак чорунун ачызында ол бичаңга кожуунга тудуп эгелей турдуглар безин акша чогуңдан кагдыганы турду. Ам бодап орады дыка-ла улуг буянның херекти кылдыр бис ийин. Үе кончуг бергедеген турда, акшаландырышкыны ССРЭ-ден сөөлгү катап ал, күрүнө электри шугумун туттуруп, районну ырак суурлары О-Шынаа, Ак-Чыраа электри күжүн чорудуп шыдааныс болган. Чоорту У-Шынаа суур база коштунган болгай.

Оон бээр 20 ажыг чылдар шуп эрте берген, о-шынаажылар зель станцияларының даажыны солярканың чыдын-даа уттуккан болгай аан. Ам суурнуң чонунга чаа — электри шугумун, суур чанында станцияны карак огу дег камнап, өрттөн үзүктел чок төлөп турдур.

Кара-оол ЛАПЧЕВ,
совет, партия органнының
гаш көдээ ажил-агыйының хоо

• Спорт • спорт • спорт •

БИР ДЕМНИГ ЭРТТИРГЕННЕР

85 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразында 1-ден 4-кү черни алган мөгелер-биле маргылдааның эрттирикчилеринин тураскаалга тырттырган чуруу.

Тыва хүрешке кышкы үеде хааг-залдарга республика маргыл-дын эрттирер ээлчег бо удаа-барыын-Хемчик кожуунун элдеринге онаашкан. «Сүбедей» ордузун септеп эгелээни-биле маргылдааны Совет Тываның 5 аттыг стадионга организастан иргеннер.

Хүн караа чылып, хүндүскүнү алып турда чаңчыл болган мар-гы Барыын-Хемчик кожуунун – Төлээлекчилер хуралының Викториа Сергеевна Ондар баш-кожуунун төлээлери шөлче үнүп хүрешти көөр дээш келген чонга чедир, ыры-шоорун бараал-р.

Маргылдааның байырлыг ажыдыш-ын үезинде Россия биле Тыва тиканың ыдык ырыларының эиниң соонда барыын-хемчикчи-арының кожуунунун ыдык ырын ыгыр ыраажыларының киржилге-үүсеткени бир янзы, солун болду. ылдаа чаңчыл болган 85 кило-дир деңзилиг мөгелериниң хүрежи-педи. Судья коллегиязы бо килге мөгелерни электроннуг деңзиге 85 килограммдан 500 грамм ажа алдарны хүрешке кирибеди. Ын-к килге ниитизи-биле 94 оолдар гаш, шөлче девип үндүлөр.

алдыг черни алыр 8 мөгениң ара-рыын-Хемчиктен Артыш Монгуш, Күжүгет, Сүт-Хөлдүн мөгелери Монгуш, Аржаан Ондар, Чөөн-ен Артур Шагжы, Чеди-Хөлдөн лүш, Өвүрдөн Айдың Туң болгаш ден Чимит Чамзы олар кирип

азында салыгда Чимит Чамзы

Артур Шагжыны, Артыш Монгуш Түмен Түлүштү, Айдың Туң Аржаан Ондарны, Эртине Күжүгет Айдың Монгушту тус-тузунда октааш, 4 мөгениң аразынче кирип келдилер.

Шүүлде хүрешке кирер эрге дээш ужу-ражылгага Чамзы Чимит Эртине Күжүгетти, Айдың Туң Артыш Монгушту октап алгаш, артып калган 2 мөгениң санынче кирип келдилер. Бо мөгелерниң аразында болган маргылдаага Тес-Хемниң төлээзи Чимит Чамзы Айдың Туңу октааш, 85 кил чедир мөгелерниң аразында шүглүп үндү.

Кожуунун Чан мөгези, Барыын-Хемчик кожуунун хүндүлүг хамаатызы, Тыва Республиканың культуразының ал-дарлыг ажылдакчызы, Россияның болгаш Тываның «Күш-культура болгаш спортунун тергиини» Кара-Кат Очур-оолович Оор-жак-биле ужуражып, оон дараазында интервьюну алдым.

– Силерниң төрзэн кожуунуңарга кандыг-кандыг ат-алдарлыг мөгелер ажилдап, чурттап чораанын чугаалап берип көрүңерем?

– Бичии тургаш, мөгө төрелдеримден, Хөндөлөң сумузунга Арбак оглу Лопсан деп кончуг шыырак мөгө кижичурттап чораанын дыңнаан мен. Ол аныяанда Моолдун Ургага барып хүрежи, аңаа чаңгыс звес удаа шүглүп, үжүрлежи чораан. Ол мөгениң дугайында салгал-дан салгалче дамчып келген тоолчургу чугаалар база хөй.

Оларның бирззин кырганнардан мын-чаар дыңнаан мен. Ол чогум боду яды кижичораан. Мөгө Арбак оглу Лопсан бир черден өске черге көжерде, өөнүң ханаларының ыяжын, кидизин бир аай кылдыр шарааш, чүгүнүң кырынга хараа-чазын өрү баштандыр шарааш, бичии уругларын ооң иштинге олуртуп алгаш,

чүктөп чоруй баар мөгө дээр.

Ол ышкаш бистиң чер чурттуг Хо-мушку Лопсан деп мөгө Тываның тос кожууннарындан шилиттинип келген 128 мөгениң хүрежинге шүглүп үнгөш, бүгү чонну кайгаткан. Ол хүрештин кол шаңналынга немей Чадаананың Үстүү хүрээзиниң лама башкылары бодунуң мөгезинге (Лопсан ынчан ук хүрээниң хуурагы турган) Шончууржук деп аттыг тускай шаңналды сөңнээн дээр чүве.

Ол-ла хевээр аныяк мөгени Шончуур-жук деп шопалай берген. Ынчангаш бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Лопсан Шончууржук деп шопазы-биле алдаржаан. Ол 1936 чылда Тыва Арат Республиканың Наадымынга шүглүп келген деп хоочун башкы, ол үеде кожуунуң шыырак мөгези чораан Соржу Сарыглардан дыңнаан мен.

Ол ышкаш 1954 чылдың республи-ка Наадымынга бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергештей Сарыглар шүглүп үнгөн. Бо кончуг ат-алдарлыг мөгө-биле ооң 60 харлап турган үезинде болган хүрешке ооң эгин содаан тудуп, хүрежир аас-кежиктиг болган мен. Ынчан ол мени, Байлаң-оол Монгушту, Эрес-оол Монгушту арыг октааш, шүглүп үнгөн.

Мөгө Сергештей Сарыглар 70 харлай бээрзе, аалынга барып, байыр чедирип, ченненип олурувуста, мөңзэ мынча дээ-нин утпас мен: «Дөнен ирт болза, ээги-лиг холун ам-даа болза, чаңгыс олургаш, чиптер мен» – дээр мөгө чораан.

1961 чылда республиканың малчыннар Наадымынга Барыын-Хемчик кожуунуң шыырак мөгези Дүктүг-Ары Монгуш чемпион ат дээш хүреште Өвүрнүң ат-алдарлыг мөгези Казакин Доржуну азы мөгө шопазы Шалыыр-Доржуну октааш, шүглүп үнгенин сактып ор мен. Ол мөгө акывыс дээрзе кончуг узун дурт-сынныг, кедергей улуг думчуктуг, чодалары Алаш хемниң чоон дыды дөг мөгө-ле болгай – деп, Кара-Кат Очур-оолович чугаазын төндүрдү.

Маргылдааның тулган чемпионун иле-редир аар деңзилиг мөгелерниң хүрежинге ниитизи-биле 86 мөгелер адын бижиткеш, хүрешкеннер. Сес мөгө артарга, Тываның ийи Начын мөгелери Андрей Монгуш биле Айдың Отчуржап таваржы берген. Бо ийи арга-дуржулгалыг мөгелерниң хүрежинге Айдың Отчуржап эжин октап алган.

Республиканың Чан мөгези Эрес Кара-Сал Эркин кожуундан келген аныяк мөгө Саян Монгушту октаан. Барыын-Хемчик кожуунун мөгелери Оттук Монгуш биле Айдемир Сааяның аразында болган хүрешке Айдемир Саая командада эжин октааш, 4 мөгениң аразынче кирип келген. Чөөн-Хемчиктен Сергелең Ондар Тес-Хемниң мөгези Белек-Баир Намдалды октаан.

Артып калган 4 мөгениң хүрежинге Эрес Кара-Сал биле Айдың Отчуржап таваржы бергеннер. Бо удаада арыг ти-лелгени Айдың Отчуржап чедип алган. Сергелең Ондар Айдемир Сааяны октаан.

Маргылдааның тулган тиилекчизи дээш хүрешке Сергелең Ондар Айдың Отчуржапты октааш, шүглүп үнгөш, Ба-рыын-Хемчик кожуунун төлээлериниң тургусканы кол шаңналынга төлөпиг болган.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Мөгелерниң байырлыг чыскаалче үнүп турары.

Барыын-Хемчик кожуунун ыдык ырызының күүселдезиниң үезинде.

Маргылдаа үезинде.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

КОҢГАР-ОЛ ОНДАРГА ТУРАСКААЛ

Тыва үндэтин культура төвүнүн үндэзилекчизи болгаш баштайгы удуртукчузу, Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи, Тыва Республиканың улус өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, «Шылгараңгай ажил-иш дээш» деп медальдың эдилекчизи, Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреады Коңгар-ол Борисович Ондарның чырык адынга тураскааткан оюн-көргүзүг, хөөмейжилер мөөрейин болгаш тыва хүреш маргылдаазын Тыва үндэтин культура төвү 2014 чылдың август 9, 10 хуннеринде организаптап эрттиргеш, хөөмейжиге тураскаал тургузар агар санны ажиткан.

Чурукчу Сылдыс Александрович Ойду-тун эскизинге даянып, Россияның чурукчулар

эвилелинин кежигүнү, Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Александр Ондарович Ойдуун узуну 2 метр 75 см омур-хевирни тудуп үндүрүп турар. Александр Ондаровичинин ажилы доостурга, тураскаалды Бурятияга хүлерден кудар. Ниитизи-биле ажилды эчизинге чедиреринге немелде материалдыг дуза негеттинип турар.

Тураскаалдың ажыдышыкыны 2017 чылдың август 15-те Делегей чергелиг «Азия төвүнде хөөмей» деп фестиваль-мөөрей үзүнде эрттирер.

Хүндүлүг чонувус, Тыва үндэтин культу-ра төвүнүн кылып турар ажилын деткип, май 30-де Коңгар-ол Борисовичинин чырык адынга тураскааткан «Магаданчыг кезээ» деп ачы-дуза концертинче чалап тур бис! Сактыышкын концертке Коңгар-ол Борисович Ондарның ырлап чораан ынак ырыларын Тываның сурагылыг артистери күүседир.

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БУДУРҮЛГЕ

Аржаан аттыг будурүлгениң
Ак-ла чеми арбын, элбек,
Кефир, творог, сметана, сүт
Кедергей-ле чаагай, тодуг.

Өрткөтери улуг эвес,
Өргүн чонга таарымчалыг,
«Сайзыралда», ТВЦ-де (№30 салбырда)
Садып турар, далайыңар!

Аккыр сүттен кылган чемнер
Аалыңарга албан турзун,
Үнген-кирген чонуңарга
Үргүлчү-ле салып чоргар.

Вавилин этпээнде
(Вавилинский затон)
9 км черде асфаль-
тылыг орук чоогунда
ийи кожа 8-8 соток
деп-дески черлер са-
дып турар. Бирээзин
херимнеп каан. Ийи
аңгы кылдыр-даа са-
дып болур. Докумен-
тилери бар.
Тел.: 8-923-552-2148.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Тээли ортумак школазын 1993 чылда дооскан Владимирова САЛЧАКТЫҢ адынга тывыскан, дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, о чок деп санаар.

Населению стало доступно бесплатно приложение «Я-инспектор», позволяющее любому человеку, заметившему нарушение охраны труда на строительной площадке угрожающее жизни и здоровью работника зафиксировать его на свой телефон и сообщить об этом в Роструд. Приложение размещено на площадках наиболее популярных магазинов приложений для смартфонов («Google Play» и «App Store»).

«Так как на протяжении последних лет сохраняется негативная тенденция к сокращению числа погибших на производстве. Вместе с тем, в определенных отраслях число погибших остается на высоком уровне. Одной из таких наиболее опасных для здоровья работников сфер деятельности является строительство», — сообщил заместитель руководителя Роструда Михаил Иванов. «Новое мобильное приложение Роструда направлено чтобы навести порядок на строительных площадках».

Данное приложение интегрировано с уже успешно функционирующим на портале «Онлайнинспекция.рф» сервисом «Сообщить о проблеме». То есть, обращение гражданина и фото, в том числе информационного щита застройщика, будут направлены на рассмотрение в территориальный орган Роструда в регионе. При наличии соответствующих оснований будет инициирована проверка изложенных в обращении фактов, приняты меры по устранению выявленных нарушений и привлечение виновных в них лиц к ответственности.

В ходе разработки приложения Рострудом были проанализированы наиболее травмоопасные нарушения и выбранные, которые может заметить гражданин, не являющийся работником и не находящийся непосредственно на стройке. «На первом этапе работы приложения планируется провести кампанию по выявлению и устранению таких нарушений как отсутствие у работников касок при проведении строительных работ, работа на высоте без защитных ограждений и страховки, а также отсутствие ограждения строительных площадок», — рассказал заместитель руководителя Роструда.

Бай-Тайга кожунунун Төлээлекчилер хуралы, чагыргажы-жуунда ТР-ниң Баштыңының — Чазаның бүрүн эргелиг төлөө Аян Борисович Соянның ачазы, күш-ажылдың хоочуну Борис Долчааевич СОЯННЫҢ хенертен мөчээни-биле өг-бүлөзүнге, ажи-төлүңгө, чоок кыялыңа ханы кажыдалды илередип тур.

«СоңгаЭжикМашина» АКЦИЯ!

Кол шаңнал – АВТОМОБИЛЬ

- 10 муң рубльден өрү өртөктүг бир-ле чүөөдөн садып ал
- ampir17.ru сайтка бүртүкчүлүк ала
- Автомобиль болгаш өске-даа шаңналдарны алыр арганы ала

«СоңгаЭжикМашина» акцияның организаакчызы хууда сайгарлыкчы А.А. Бузмаков. Акцияны эрттиреринин үе-хуусаазы 2017 чылдың март 10-дан декабрь 15-ке чедир. Акцияның дугайында, ону эрттирер дүрүмнерин, белектер санының, оларны алыр черинин, үе-хуусаазының болгаш чурумунун дугайында тодаргай медээлерни ampir17.ru сайтыдан көрүп ала болур. Акцияның кыска негелделерин 8(39422) 2-30-62 телефон дамчыштыр айттырып болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 151.
Тел.: 8(39422)2-30-62, 8905-920-48-48.

- Окна ПВХ;
- Алюминиевые двери;
- Остекление балконов, лоджий;
- Фасадное остекление;
- Жалюзи, рольставни;
- Автоматические гаражные секционные ворота;
- Межкомнатные и стальные двери;
- Натяжные потолки;
- Лестницы;
- Торговое и холодильное оборудование;
- Шкафы-купе.

сайт: ampir17.ru

солунун сайтызы://shyn.ru

электронуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 14686 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 46

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы – 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилен-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак),
Экономика, үлетпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг),
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чапзырын, Ч.Н. Мачык,
Нити телефон – 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелиги «ШЫН» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкчүн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлап
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдары
торларының бодаалдары редакцияның туруту
дүүлешин барып болур. Айыттыңан санаар
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу южиклерге — 11530.
Организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дугаазаны:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.